

פינוי המחנות: הפשע המשותף האחרון של החברה הנאצית

צעדות המוות: היסטוריוגרפיה ופרשנות

בעת האחרונה מבליט המחקר על גרמניה הנאצית ועל מלחמת העולם השנייה את "השלב הסופי" של המלחמה, שהתאפיין בעיקר באלימות (המונית) כנגד קבוצות ויחידים שלא השתייכו למה שכונה "קהילת העם" (Volksgemeinschaft).¹ כשהתמוטט הרייך השלישי פינה הס"ס כל מתנה ריכוז ומחנה משנה שצבאות בעלות הברית עמדו להגיע אליו. הפינויים האלה, שנעשו ברגל, ברכבות, בכלי רכב ובספינות, כונו בפי האסירים "צעדות מוות", משום שהשומרים הרגו בדרך כלל את מי שלא עמדו בקצב או ניסו להימלט. על-פי הערכות של היסטוריונים, כ-250,000 אסירים לא שרדו בפינויים הללו. בשבועות האחרונים של המלחמה הפיצו צעדות המוות את הפשעים ההמוניים של הנאצים בכל רחבי הרייך, במאות קהילות מן הים הבלטי עד האלפים.²

במשך זמן רב היה פינוי המחנות בעיקר נושא למחקר היסטורי אמפירי מקומי לא-אקדמי.³ ההיסטוריוגרפיה המוקדמת שעסקה ברייך השלישי התמקדה בכינון הרודנות הנאצית יותר מאשר בקריסתה. יתר על כן, בגלל פינוי המחנות לא נשארו

1 איאן קרשו, הסוף: התרסה וחורבן בגרמניה של היטלר, 1944-1945 (תרגום: כרמית גיא), תל אביב: עם עובד
Richard Bessel, *Germany 1945: From War to Peace*, London, New York, Sydney, (2012)
Toronto: Simon & Schuster (2009); Sven Keller, *Volksgemeinschaft am Ende: Gesellschaft und Gewalt 1944/45*, Munich: Oldenbourg (2013)

2 דניאל בלטמן, צעדות המוות, 1944-1945, ירושלים: יד ושם, המכון הבינלאומי לחקר השואה (2010).

3 כיוון שאני מתמקד בדפוסי הסבר דומיננטיים, אינני יכול לספק כאן סקירה ממצה של המחקרים הרבים שנעשו על צעדות המוות ברחבי העולם. לסקירה כללית ראו: Blatman, "On the Traces of the Death Marches", in: Jean-Luc Blondel, Susanne Urban, and Sebastian Schönemann (eds.), *Auf den Spuren der Todesmärsche (Freilegungen. Yearbook of the International Tracing Service Bad Arolsen, Vol. I)*, Göttingen: Wallstein (2012), pp. 85-107, here on p. 107; Martin Clemens Winter and Katrin Greiser, "Untersuchungen zu den Todesmärschen seit 1945", in: Blondel et al. (eds.), *Spuren*, pp. 73-84

לחקרנים מקורות ראשוניים רבים מאותה תקופה לחקור אותם ולהתבסס עליהם. לא מקרה הוא שמחקר שיטתי, שמתבסס פעמים רבות על עדויות של ניצולים, התחיל רק בשנות השמונים של המאה העשרים, כשההיסטוריה שבעל-פה נהייתה אמצעי העשרה מתודולוגי מקובל.⁴ סינתזות מקיפות ותלויות-הקשר על צעדות המוות פורסמו רק לאחרונה, בהתבסס על מחקרים מקומיים קפדניים ועל ממצאים שעלו ממחקרים פוריים על מחנות הריכוז הנאציים ועל פושעים נאצים.

עד כה הוצגו חמישה דפוסי ניתוח לבחינת צעדות המוות. הראשון שבהם, וכנראה גם המוכר ביותר, הוא הפרשנות שהציע דניאל י' גולדהגן, שרואה בצעדות המוות אך ורק שיטה אנטישמית להשמדת יהודי אירופה.⁵

בניגוד לעמדה האינטנציונליסטית החד-משמעית הזאת מציעה ההיסטוריונית קרין אורת נקודת מבט פונקציונליסטית יותר. טיעונה בדבר ההתאמות הרבות שנעשו במערכת המחנות הגרמנית מסתיים בתיאור סופם של המחנות כ"שינוי האחרון בדרך פעולתם [...], שהולך לאפוקליפסה של צעדות המוות".⁶

את הפרשנות השלישית, שממשיכה את התזה של אורת, הציעה ההיסטוריונית קתרין גרייסר, שבחנה ביסודיות את פינוי בוכנוולד: "צעדות המוות היו אפוא מחנות ריכוז נודדים; הטרנספורטים [של המפונים] היו מחנות ריכוז נעים". לדברי גרייסר, אי-אפשר לדבר על "הכאוס של השלב הסופי, אלא על גרסה אחת של מערכת יציבה למדי של מחנות ריכוז".⁷

הפרשנות הרביעית, המנוגדת להנחה זו, מוצגת בחיבור המופתי שפרסם לא מכבר דניאל בלטמן. בלטמן מנסה לנתק את הקשר בין צעדות המוות לתולדות המחנות. הוא מסיק שמדובר "במקרה מיוחד של רצח ג'נוסידי, המתקשר בכמה היבטים לשנות ההשמדה הקודמות ולשואה".⁸

הפרשנות החמישית נסמכת על שימוש הולך וגדל בתיקים משפטיים נגד פושעים נאצים בתור מקורות היסטוריים ועל האופרציונליזציה שלהם. לפי השקפתם של חוקרים אחדים, "פשעים של השלב הסופי" (Verbrechen der Endphase) הם מכלול

4 לתרומה מוקדמת חשובה ראו: יהודה באואר, "צעדות המוות" - ינואר-מאי 1945, "יהדות זמננו א (תשמ"ד), עמ' 199-221.

5 Daniel Jonah Goldhagen, *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*, London: Little, Brown and Company (1996), pp. 327-371.

6 Karin Orth, *Das System der nationalsozialistischen Konzentrationslager: Eine politische Organisationsgeschichte*, Hamburg: Hamburger Edition (1999), p. 340.

7 Katrin Greiser, *Die Todesmärsche von Buchenwald: Räumung, Befreiung und Spuren der Erinnerung*, Göttingen: Wallstein (2008), p. 137.

8 בלטמן, צעדות המוות, עמ' 588.

ייחודי של מעשי זוועה נאציים. צעדות המוות נחשבות חלק אחד בלבד של מכלול זה, שכולל גם פשעים נגד עובדי כפייה זרים, חיילים שערקו מן הוורמכט ותבוסתנים (דפטיסטים) גרמנים.⁹ ההיסטוריונית דיאנה גרינג, החוקרת החלוצית של הטבח בגרדלגן (Gardelegen), מציעה להגדיר את צעדות המוות "מעשי זוועה נאציים לא סדירים שנעשו בשלב הסופי של המלחמה, היו קשורים לפינוי מחנות הריכוז ובוצעו אפוא במהלך הצעדות בנקודות עצירה מסוימות לאורך המסלול או בסופו".¹⁰

על-ידי הדגשת היבטים רלוונטיים שונים העמיקה כל אחת מן העמדות הללו את האופן שבו אנחנו מבינים את צעדות המוות ואת הנסיבות שהוליכו אליהן. ליתר דיוק, שליטתה של אידיאולוגיה אנטישמית וגזענית ואתה ההתפתחויות שחלו במערכת מחנות הריכוז וביציבות המבנית לנוכח התמוטטותה הממששת ובאה של גרמניה, חברו בחודשים האחרונים של המלחמה עם מנטליות שדוגלת ברצח עם ונטועה בהקשר של חברה אלימה מאין כמוה. יתר על כן, מחקרים שנעשו בעת האחרונה על צעדות המוות הדגישו את מעורבות האוכלוסייה האזרחית בגרמניה. גרייטר כללה את הנושא הזה בעיבוד שלה למודל ה"הילברגי" של פושעים-קורבנות-משקיפים מן הצד וסיכמה:

ההתנהגות של האוכלוסייה האזרחית עדיין התאימה את עצמה למבנים של מערכת מחנות הריכוז, ובאופן כללי היה פירוש הדבר שהאזרחים שמרו מרחק. הפסיכיות הנרחבת שלהם ותמיכתם האקטיבית בחלקה בשומרים העירו שבאופן בסיסי לא קרה שום דבר בלתי רגיל והם מקבלים את הנעשה.¹¹

ספרו של דניאל בלטמן אפילו מעמיד את הנושא הזה במרכז. בלטמן מזהה קהילת רוצחים חדשה, "קהילה חסלנית מקומית" שחבריה הם רוצחים ותיקים (שומרי הס"ס) שהגיעו עם האסירים מהמחנות במזרח, וכאלה שהצטרפו למהלך הרצחני רק כאשר הוא נגע ישירות למקום מגוריהם, לקהילתם ולמשפחתם: פולקסשטורם, שוטרים, אנשי מפלגה מקומיים, צעירים חברי היטלריוגנד ואזרחים אחרים.¹²

9 Keller, *Volksgemeinschaft*

10 Diana Gring, "Das Massaker von Gardelegen", *Dachauer Hefte* 20 (2008), pp. 112-126, here on p. 113

11 Greiser, *Todesmärsche*, pp. 452-453

12 בלטמן, *צעדות המוות*, עמ' 590.

וסוון קלר אמר לא מכבר על האוכלוסייה האזרחית שהייתה "אשת סוד ושותפה לדבר עברה" ו"שותפה לפשע" בזמן פינוי המחנות.¹³

המאמר שלי נסמך על הנחות אלו, שצמחו ממחקרים קיימים אשר הדגימו את התפקיד המכריע שמילאו "אזרחים רגילים" כ"משתתפים פעילים באירוע",¹⁴ ומבקש לחדד את ההסתכלות במעורבות האוכלוסייה הגרמנית האזרחית על-ידי הפקת תועלת מהשלכות של תורת הפעולה והפרקסאולוגיה. עד היום התמקד ההסבר בעיקר במניעים ובנטיות של הפושעים.¹⁵ בהתבסס על ממצאים אלו ועל מקורות ראשוניים נוספים, אני מציג את צעדות המוות כפשע חברתי מבוזר באזורים הכפריים של גרמניה. במקום לשאול למה פינו את המחנות או למה הפושעים הרגו, אני שואל כיצד קרה שהמשימה המורכבת של פינוי המחנות, שהייתה כרוכה בהצעדתם בכפייה של מאות אלפי אסירים במסעות ארוכים, מאורגנים-למחצה, ברחבי הרייך וברצח אלפים מהם בלב לבם של מאות כפרים גרמניים, נעשתה מעוגנת בהכרח בחברה. כיוון שיש כמדומה קונצנזוס בנוגע להשתתפותם הנרחבת של תושבים מקומיים בפשעים שבוצעו במהלך צעדות המוות, במאמר זה אני מנסה לזהות את הפונקציות והתפקידים השונים (ואף משתנים לעתים) שהיו לנפשות הפועלות ואת התלות ההדדית ביניהן. לנוכח "ההטרונגניות [הידועה] של קבוצות הרוצחים",¹⁶ אתמקד לא רק בפושעים הישירים אלא גם – ובעיקר – בחלקים אחרים של התצרף הרצחני הזה.¹⁷

אני מבסס את טיעוני על תיקים משפטיים, בעיקר של הרשויות בארצות-הברית ובגרמניה.¹⁸ שלא כמו מחקרים קודמים, על כל פנים, אינני משתמש רק בטקסטים של החלטות בתי המשפט אלא גם בתמלילים של חקירות שביצעו הצבא, המשטרה ועורכי דין.¹⁹ לשיטה זו שני יתרונות עיקריים. מצד אחד היא מאפשרת למחקר זה לבחון מספר

13 Keller, *Volksgemeinschaft*, p. 422

14 Blatman, "On the Traces of the Death Marches", p. 107

15 Greiser, *Todesmärsche*, pp. 130-132, 456; בלטמן, צעדות המוות, עמ' 592-600.

16 Gring, "Massaker", p. 118

17 בלטמן, צעדות המוות, עמ' 571.

18 את התיקים המשפטיים המוקדמים ביותר העוסקים בצעדות המוות אפשר למצוא ב"תיקים שלא הובאו למשפט" ברשומות של פקודות צבא ארצות-הברית (Records of the U.S. Army Commands). גרייסר ניתחה אותם ראשונה במסגרת מחקר על צעדות המוות מבוכנוולד, ואני מודה לה על עצותיה המועילות. תיקים שנוגעים לחקירות מאוחרות יותר נמצאים בארכיונים מחוזיים ועל-אזוריים שונים בגרמניה. רשומות הנוגעות למשפטים בגרמניה המזרחית מוחזקות גם ב-BStU (*Der Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR*, הממונה הפדרלי על רשומות ביטחון המדינה של הרפובליקה הדמוקרטית של גרמניה לשעבר).

19 מאמר זה מציג תוצאות ביניים של עבודת הדוקטורט שלי, המבוססת על ניתוח אמפירי רחב יותר. בהערות שלהלן אביא רק מבחר דוגמאות מתוך ההוכחות האפשריות הרבות. לביקורת מקורות הנוגעת לתיקים משפטיים ראו: Jürgen Finger and Sven Keller, "Täter und Opfer — Gedanken zu Quellenkritik und

רב יותר של מקרים, משום שרוב החקירות של הפשעים שנעשו בזמן צעדות המוות מעולם לא הגיעו למשפט. מצד שני, הצהרות העדים מספקות לנו פרספקטיבות מגוונות (ולעתים סותרות) על האירועים, ויש בהן הרבה יותר פרטים משיש בפסקי הדין, שרוב הסתירות כבר הושטמו מהם או קוצרו כדי לתת הכשר להחלטה המשפטית. תמלילים של חקירות מספקים אפוא נקודת מבט רחבה הרבה יותר על הרקע החברתי, ומאפשרים לנו להגדיל את מגוון הנפשות הפועלות כדי לחשוף את מעורבותם של רבים.²⁰ נוסף על כך אני מעיר כמה הערות על התוצאות ונדרש לרדיפה ולזיכרון הציבורי של צעדות המוות מתוך התמקדות מיוחדת בהשתתפות האוכלוסייה המקומית.

הגרמנים וצעדות המוות

פושעים מקומיים

במונוגרפיה שלו, ובייחוד בניתוח המעמיק של הטבח בגרדלגן, הבליט דניאל בלטמן לאחרונה את התפקיד הרצחני של "אזרחים מגויסים".²¹ דינמיקות דומות של אלימות קולקטיבית, שהתחילו בדרך כלל כשקבוצות גדולות יותר של אסירים הצליחו לברוח מן הטרנספורטים, הוליכו למעשי הטבח שכונו "ציד ארנבות" (Hasenjagden) במקומות כגון לינבורג²² (Lüneburg) או צלה (Celle).²³ ויש עוד כמה דוגמאות אחרות של פשעים שדומים למעשי הטבח הידועים האלו.²⁴ נוסף על מעשי הזוועה ההמוניים האלה היו גם יחידים שהרגו לבדם מספר לא ידוע של בני אדם. הם רצחו אסירים מיוזמתם במקומות שלא היו בהם שומרים, שוטרים או רשויות שלטון נאציות. כך, למשל, בכפר ברייטנשטיין (Breitenstein) שלידי הריץ (Harz) ירה היערן המקומי באסיר,²⁵ ובוולקנריד (Walkenried) הלשין בנו של היערן המקומי על כמה אסירים נמלטים

Aussagekontext", in: Jürgen Finger, Sven Keller, and Andreas Wirsching (eds.), *Vom Recht zur Geschichte: Akten aus NS-Prozessen als Quellen der Zeitgeschichte*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht (2009), pp. 114-131

20 גישה זו מחייבת התמקדות בעדויות של פושעים ועדים גרמנים. כשהתאפשר הדבר, ניסיתי לכלול את נקודת המבט של הקורבנות, אבל אני יודע היטב שלרוע המזל אינני יכול לספק במאמר זה תמונה היסטורית שלמה. במילותיו של כריסטופר בראונינג: "אם היסטוריון עובד עם מקורות זמינים אבל לא-מושלמים, לא כל האפשרויות פתוחות לפניו". Christopher Browning, "Reply to Daniel Fulda", in: Norbert Frei and Wulf Kansteiner (eds.), *Den Holocaust erzählen: Historiographie zwischen wissenschaftlicher Empirie und narrativer Kreativität*, Göttingen: Wallstein (2013), pp. 151-163, here on p. 163

21 בלטמן, צעדות המוות, עמ' 558.

22 שם, עמ' 159-161.

23 שם, עמ' 265-271.

24 Keller, *Volksgemeinschaft*, pp. 159-161

25 שם, עמ' 304-305; בלטמן, צעדות המוות, עמ' 566.

שהסתתרו באסם. הוא קרא לאביו, והאב ירה לפחות באחד מהם.²⁶ בספרות תועדו עוד מקרים דומים רבים.

פימות סוגי הרצח האלה מעורר קושי בגלל שאלות מתודולוגיות, כגון השאלה אם יש לראות באנשי הפולקסשטורם (Volkssturm) אזרחים או אנשי צבא, ובגלל קשיים אמפיריים שנובעים ממקורות ראשוניים מקוטעים. שלא כמו גרייסר, שהצהירה ש"רק אזרחים אחדים" (לעומת רבים מתברי הפולקסשטורם) ירו ישירות באסירים,²⁷ בלטמן מעריך שמדובר "באלפים אם לא בעשרות אלפים של רוצחים שמרביתם לא ארגנו את מעשי הטבח ולא ביצעו יותר [מ]רצח אחד או לחצו על ההדק יותר מפעמים ספורות".²⁸ כשמרחיבים את נקודת המבט הצרה, המתמקדת בדרך כלל רק ברציחות הישירות, מתגלים משתתפים רבים אף יותר במעשים.

רשתות מקומיות של מלשינים

רבים ממעשי הרצח התאפשרו רק משום שצד שלישי הסגיר את הקורבנות לידי מי שבסופו של דבר היו רוצחיהם. לרוב זה קרה כשאסירים הצליחו לברוח ונאלצו לשהות במקומות מיושבים כדי למצוא מזון ומחסה. רובם היו ערים לסכנה הרבה שהיו נתונים בה. האסיר היהודי ההולנדי לואי דה ויזה (de Wijze), למשל, הביע בדיעבד את הרגשות האמביוולנטיים שהיו לו במצב הזה בדיוק:

אבל איזה סיכוי יש לי אם אמשך לנוע ולנווד? בנסיבות אלו של סכנת נפשות, איש לא יעזור לאסיר שנמלט. סביר להניח שאפילו יסגירו אותי. אולי זה נשמע מוזר, אבל ייתכן שהמקום הבטוח ביותר להיות בו הוא בחברת קבוצת האסירים שלי.²⁹

ואכן, התושבים המקומיים בדרך כלל דיווחו לשומרי הס"ס או לרשויות השלטון הנאציות כשמצאו אסירים נמלטים, כמו שקרה למשל בכפר הברנדנבורגי הרצפונג (Herzprung). בוקר אחד באפריל 1945 מצאה אישה מהכפר באסם שלה ארבעה אסירים שנמלטו מצעדת מוות שיצאה מזקסנהאוזן (Sachsenhausen). היא שלחה מיד את אחד מבניה לאורטסגרופנלייטר של המפלגה הנאצית (NSDAP-Ortsgruppenleiter), "מחשש שאם אתן להם מחסה יחשב אחראית".³⁰ מקרה זה אינו ייחודי, וישנם מקורות שמראים

26 חקירה של יפים קוקנוב פילימנוביץ' (Filimanovich), 26 במאי 1945, *National Archives and Records Administration*, College Park, MD (NARA), RG 549, "Cases not tried", Box 497, 000-12-538

27 Greiser, *Todesmärsche*, p.128

28 בלטמן, צעדות המוות, עמ' 590-591.

29 Louis de Wijze, *Only My Life: A Survivor's Story*, New York: St. Martin's Press (1997), p. 151

30 חקירה של מריה ל', 11 ביולי 1955, here on fol. 144, *BStU*, Pdm AU 41/56, fols. 139-146,

שאזרחים לא רק הסגירו אסירים אלא גם פעלו מיוזמתם לעצור אותם. כפי שגילה אחד השומרים, בדרך מזקסנהאוזן לעתים קרובות ירו למוות באותם אסירים "שהסתתרו בכפרים ובני הקהילה גילו והסגירו אותם".³¹ אפשר לראות בזה מקרה מיוחד של הלשנה, שהוגדרה "דיווח ספונטני של אזרחים יחידים שמוסרים למדינה (או רשות שלטון אחרת [...]), מידע שמכיל האשמות בדבר עבירות שביצעו אזרחים או בעלי משרות והן נחשבות במפורש או במובלע לבנות ענישה"³² בגרמניה הנאצית.³³

רוב האסירים הנמלטים מצעדות המוות לא הוסגרו בגלל "עברה" מסוימת, אלא משום שעצם נוכחותם בקהילות הגרמניות נחשבה מסוכנת.³⁴ אפשר להדגים זאת באמצעות תקרית שאירעה בשטלוונג (Stallwang) שבבווריה תחתית, שם נמלטו שני אסירים אל תוך תעלת מים. לאחר שראה אותם הנפח המקומי פרץ ריב בינו ובין תושב אחר, שטען שלא השגיח בדבר. הנפח התלונן שהיה על אותו תושב "למסור לשומרים על בריחתם של אסירי מחנה הריכוז, כי אם לא, הם אולי עוד יציתו בלילה את הבתים". אחר כך קרא הנפח לשומר וסיפר לו על הנמלטים. השומר, ועמו מן הסתם גם הנפח עצמו, שהיה חמוש באקדה, ירו לתוך התעלה והרגו את שני האסירים.³⁵

תושבי שטלוונג נחלקו בשאלה אם להלשין על אסירים נמלטים אם לאו, ואילו במקרים אחרים פעלו כמה אזרחים יחד להסגרתם. במחוז ודיסדורף (Sadisdorf) שבסקסוניה, שעבר בו טרנספורט של אלפי אסירים, נתפסו אסירים נמלטים כשחיפשו מזון בכפר שננטש בחלקו בעקבות תקיפה ארטילרית. אנשי ס"ס ירו בשלושה מהם אחרי שהמידע עליהם נמסר בשרשרת רבת-דרגות: עובד כפייה הודיע למנהל הסניף המקומי של הפולקסשטורם, המנהל נועץ בראש המועצה, וראש המועצה הודיע למי שבסופו של דבר ביצע את הרצח. ובעוד הדינמיקה הזאת הולכת ומתקדמת, נקטו גם תושבים אחרים יוזמה ודיווחו על אסירים נוספים.³⁶

כל זה מראה שההלשנה היא תהליך של מסירת מידע ולעתים קרובות מעורבים בו עוד גורמים מלבד המלשין עצמו, בעל הסמכות ומושא ההלשנה. הדעת נותנת שמדובר

31 חקירה של ויליאם ו', 13 ביולי 1955, שם, fols. 111-115, here on fol. 112.
 32 Sheila Fitzpatrick and Robert Gelatelly, "Introduction to the Practices of Denunciation in Modern European History", *The Journal of Modern History* 68, 4 (1996), pp. 747-767, here on p. 747

33 גרייסר נוקטת את המונח "הלשנה" אבל אינה מנסחת תיאוריה בעניינו. Greiser, *Todesmärsche*, pp. 123-128.

34 ראו: בלטמן, צעדות המוות, עמ' 596-597.

35 חקירה של אוטו שטיינבייסר (Steinbeisser), 25 באוקטובר 1945, NARA, RG 549, "Cases not tried", Box 403, 66-569.

36 חקירה של וילהלם ק', 3 בינואר 1946, BStU, MfS BV Dresden, ASt. 8/46 Strafsache, fols. 6-7, לתקציר של תיק זה ראו: Keller, *Volksgemeinschaft*, p. 303.

ב"תהליך קבוצתי [מורכב]: בטרם מוגשת התלונה מתחיל סחרור של מסירת מידע, והוא מסתיים על-פי-רוב בהלשנה".³⁷ בכפרים שעברו בהם טרנספורטים של מפונים כללו הקבוצות הללו בעיקר רשתות של שכנים. לכן עורך הדין שהגן אחר כך על ראש הפולקסשטורם בזדיסדורף ניסה לזכות אותו מאשמה בטענה שהלקוח שלו הרגיש שמאצנים בו להתערב "מתוך התחשבות בשכנים, שנחשבת במקום הזה חוק לא כתוב".³⁸

תומכים לוגיסטיים

במבט לאחור נוצר הרושם שצעדות המוות והטרנספורטים של הפינוי התאפיינו בכאוס מוחלט. ואולם הפינויים הצריכו לוגיסטיקה ומידה כלשהי, אם כי מועטה, של תכנון.³⁹ פקודת הפינוי של מחנה הריכוז זקסנהאוזן מוכיחה ששיתוף פעולה עם המנהל המקומי, האוכלוסייה האזרחית ושומרי הס"ס תוכנן עוד קודם שהחל הפינוי. בין השאר נכתב בפקודה: "אין להביא בחשבון הספקה סדירה של מזון. לאחר שיִאָוּל מלאי המזון, יצטרך מפקד הטור לדאוג בעצמו להמשך הספקתו (ראש המחוז [Landrat], הוורמכט, ה-NSV [Nationalsozialistische Volkswohlfahrt, אגודת רווחה נאצית] וכן הלאה)."⁴⁰ מתיקי חקירות אנחנו יכולים ללמוד איך יושמה הפקודה הזאת ברמה המקומית. על אחד השומרים, חייל לשעבר בצבא גרמניה שהוסב ערב הפינוי מאסיר לשומר, הוטל "למצוא לטור שלו מקום מתאים ו[לארגן] לאסירים מזון".⁴¹ קודם שהגיעו לכפר הרצשפרונג, שכבר נזכר לעיל, דאגו ראש המועצה והאורטסגרופנלייטר המקומי למקום לינה לטרנספורט. במקומות רבים אחרים דווח על שיתוף פעולה דומה. בכפר הסקסוני טוימה (Theuma) אף קיבל ראש המועצה מן השומרים שובר/תעודה שאישר רשמית כי "ב-27 בפברואר 1945 שיכנה והאכילה הקהילה 850 נשים יהודיות ו-29 מלוויים מטעם מחלקת D של המשרד הראשי של הס"ס למשק ומנהל (SS Wirtschaftsverwaltungshauptamt) מאורניינבורג (Oranienburg) שלייד ברלין".⁴² לא ברור אם המסמך הזה

Günter Jerouschek, Inge MarBolek, and Hedwig Röckelein, "Denunziation — ein 37
interdisziplinäres Forschungsfeld", in: Günter Jerouschek, Inge MarBolek, and Hedwig
Röckelein (eds.), *Denunziation. Historische, juristische und psychologische Aspekte*,
Tübingen: Ed. Diskord (1997), pp. 9-25, here on p. 18

עורך הדין אוסטרייך אל בית המשפט המחוזי בדרזדן, 27 באפריל 1949, BStU, MfS BV Dresden ASt. 8/46, 38
Strafsache, fols. 269-273, here on fols. 269-270

.Greiser, *Todesmärsche*, pp. 80-96, 455 39

מפקדת הוואפן-ס"ס של מחנה הריכוז זקסנהאוזן, בעניין שם קוד "וונברג", 2 בפברואר 1945, 40
Memorial and Museum Sachsenhausen (AS), B 38/39

חקירה של גרטרוד ר', 9 בספטמבר 1955, here on fol. 312, BStU, Pdm AU 41/56, fols. 310-322, 41

טוימה, 28 בפברואר 1945, 11391, Sächsisches Hauptstaatsarchiv Dresden (SHStAD), 42
Landesregierung Sachsen, Ministerium für Arbeit und Sozialfürsorge, No. 993, fol. 41

מעיד שראש המועצה קיווה שיחזירו לו בעתיד את הוצאותיו או אם ביקש את האישור מתוך מחשבה שלאחר המלחמה אולי יצטרך להוכיח לרשויות שתמך באסירים. על כל פנים, סוגיית "שיכונם" והאכלתם של האסירים אינה מסווה את העובדה שהלינו אותם בכנייני ציבור ובכניינים פרטיים ולא בשטחים פתוחים משום שבכניינים היה קל יותר לשמור עליהם, ולא מסיבות הומניטריות.

תושבים מקומיים היו מעורבים גם בלוגיסטיקה של התחבורה. הם סיפקו עגלות ולעתים העבירו אסירים מכפר לכפר. אנשי פולקסשטורם מקומיים שמרו על טורים של אסירים שעברו בסביבתם ולאחר מכן מסרו אותם לידי יחידות שכנות.⁴³ כשמצאו הכפריים אסירים נמלטים או אסירים שהושארו מאחור, לרוב החזירו אותם לטורים הצועדים. כך למשל בכפר טוימה, שנזכר לעיל, תפסו כפריים כמה אסירות זמן קצר לאחר שצעדת המוות עזבה את יישובם. ראש המועצה פנה מיד אל האורטסגרופנלייטר וביקש עגלה והורה לשני כפריים וחבר המוש של הלנדווכט (Landwacht), המשמר המחוזי לקחת את הנשים לכפר שהיה ידוע שהוא התחנה הבאה בצעדה.⁴⁴

אנשי המקום אף תמכו ישירות בשומרים. כך, לדוגמה, אירע בברונסביטלקוג (Brunsbüttelkoog) שליד הים הצפוני. רכבת דחוסה באסירים גוססים זועקים חנתה ללילה אחד בתחנת הרכבת המקומית. ביוזמת ראש העירייה והקרייסלייטר של המפלגה הנאצית (NSDAP-Kreisleiter) החליפו שוטרים מקומיים ואנשי פולקסשטורם את שומרי הס"ס, שלא ישנו זה זמן מה, ואפשרו להם לאגור כוחות.⁴⁵

לבסוף, תושבים מקומיים מילאו תפקיד חשוב בהסתרת פשעי הנאצים באזוריהם. לעתים אילצו שומרי הס"ס את האסירים לקבור את הגופות, אבל לעתים קרובות פשוט הניחו אותן מאחור, והתושבים נאלצו למצוא דרך לטפל במוות ההמוני שעל סף ביתם.⁴⁶ לרוב ארגן את הקבורה ראש מועצת הכפר. הוא ביקש מהקברן המקומי, מההיטלריוגנד או מאנשי הפולקסשטורם לקבור את המתים. לפעמים הוטל התפקיד על עובדי כפייה זרים.

בתחילת 1945, בשלב הראשון של הפינויים, כשנאלצו רשויות שלטון גרמניות לטפל בגופות של אסירים שהושלכו מן הרכבות שהגיעו מן המחנות שבמזרח, עדיין הייתה פעילות מנהלית בסיסית מאורגנת: משא ומתן בין רשויות, מתן אישורים מפעם לפעם

המרכזי של סקסוניה, דרוון, ליד מיניסטריון העבודה והרווחה של ממשלת המחוז).
43 חקירה של סבסטיאן ה', 29 ביולי 1968, 34724, Staatsarchiv München (StAM), Staatsanwaltschaften, 34724, 1968, 29 July 1968, fol. 80 (ארכיון המדינה במינכן). ראו גם: Greiser, *Todesmärsche*, pp. 112-114.

44 חקירה של אוטו אלבין (Albin) ד', 14 בספטמבר 1945, 11391, No. 993, fol. 35, SHStAD.

45 Martin Clemens Winter, "Dienstleistung anlässlich eines Gefangenentransportes": Polizei und Evakuierungstransporte aus Konzentrationslagern", *Beiträge zur nationalsozialistischen Verfolgung in Norddeutschland* 15 (2013), pp. 40-49.

46 Greiser, *Todesmärsche*, pp. 284-293.

וקבורת הגופות, בדרך כלל בפנינות המרוחקות של בתי הקברות המקומיים. ואולם לרוב לא זכו הגופות לקבורה מכובדת אלא נטמנו בקברים המוניים ובלי ארונות.⁴⁷ בימים האחרונים של הרייך הלך ונעשה הטיפול של הגרמנים באלפי אסירים מתים מאולתר יותר. הגופות הוטמנו בחופזה במכתשי פצצות, ביערות או בשוחות בטרם יוכלו הכוחות ההולכים ומתקדמים של בעלות הברית למצוא אותן.⁴⁸ במעשים אלו העלימו אזרחים מקומיים את מעשי הזוועה של הנאצים והקשו מאוד להעמיד לדין את הפושעים ולזהות את הקורבנות.

התוכניות והפקודות הנוגעות לפינוי המחנות הגיעו מן הדרגים הרמים של מנגנון הטרור הנאצי באמצעות הימלר, המשרד הראשי של הס"ס למשק ומנהל, ראשי הס"ס והמשטרה (Höhere SS und Polizeiführer, HSSPF) והגאולייטרים (Gauleiter).⁴⁹ אחר כך הן הוצאו לפועל בעיקר על-ידי מפקדי המחנות או מחנות המשנה והשומרים שלהם. אבל ביצוען הקונקרטי ברמה המקומית היה אפשרי רק בזכות תמיכתה של מערכת גיבוי לוגיסטית שסיפקה החברה האזרחית. החברה האזרחית, אם בכפייה ואם מרצון, דאגה שהרכבות יפעלו במידת האפשר, הכינה את המקומות לחניות הביניים, החליפה את השומרים כשהיה בכך צורך וניקתה את השטח אחרי הצעדות.

מסגרת האלימות: עדים

הסוציולוג הגרמני וולפגנג סופסקי, הידוע בזכות הניתוח של "סדר הטרור" במחנות הריכוז, הצהיר בהקשר אחר: "בכל מקום שיש אלימות, הצופה אינו רחוק".⁵⁰ אותו דבר אפשר לומר על צעדות המוות, שצעדו ממש לנגד עיניה של האוכלוסייה האזרחית. ההיסטוריונית ברברה דיסטל הדגישה את האופי הגלוי של צעדות המוות מדכאו וטבעה את המונח הראוי לציון "מוות פומבי".⁵¹ קשה להעריך באיזו מידה הייתה האוכלוסייה האזרחית עדה למות המפונים בצעדות, אבל נתונים כמותיים חלקיים שנחשפו לאחרונה בארכיבים של "שירות האיתור הבינ-לאומי" (International Tracing Service [ITS]) בבאד ארולסן (Bad Arolsen) מראים שבקהילות רבות בגרמניה השקיפו תושבים רבים על הנעשה. כשניסה שירות האיתור לסכם את צעדות המוות ולזהות את קורבנותיהן

Martin Clemens Winter, "Frühe Ermittlungen zu den Todesmärschen. Quellen im Vergleich", 47
in: Blondel et al. (eds.), *Spuren*, pp. 136-151, here on pp. 147-150

48 חקירה של יווף ד', 15 במרץ 1955, fol. 6, *StAM*, Staatsanwaltschaften, 34488, חקירה של ברברה גאייר (Geier), 11 ביוני 1945, "Cases not tried", Box 411, 66-836, *NARA*, RG 549.

49 Orth, *System*, p. 272

50 Wolfgang Sofsky, *Traktat über die Gewalt*, Frankfurt am Main: Fischer (2005), p. 103

51 Barbara Distel, "Öffentliches Sterben. Vom Umgang der Öffentlichkeit mit den Todesmärschen", 51
Dachauer Hefte 20 (2008), pp. 39-46

התבקשו נציגים של רשויות מקומיות למסור שמות של עדים.⁵² רבים מהם ענו כפי שענו הרשויות בגטנדורף (Gattendorf): "רוב התושבים יכולים לספק מידע על טרנספורט זה".⁵³

הקורבנות היו מודעים מאוד לצופים הסקרנים המביטים בסבלם. לדברי האסיר הצרפתי אנדרה רמבו (Raimbault), קודם שעזבו מגרש ספורט בגלאוביץ (Glaubitz) שבסקסוניה, שבו חנה הטור שלו, אילצו אנשי הס"ס את האסירים להתגלגל בעשב כדי לנקות אותו מצואתם. רמבו כינה זאת "מלאכה עצובה, שהמחישה אף יותר את נקלותם של השומרים שלנו ושל בני הקהילה שבאו לצפות בנו".⁵⁴ מובאה זו מאפשרת לנו להביט אל עמקי המציצנות של הקהל, שניכרה בו "תערובת של אימה ומשיכה, כמו ניסוי שניתנה לך הזכות להשתתף בו".⁵⁵ קתרין גרייסר רואה בהתנהגות המשקיפים חוסר מעש ונוקטת את המונח המשפטי "מניעת עזרה".⁵⁶ היא בוחנת את ההשלכות שהיו לפומביות צעדות המוות מבוכנוולד על האופן שבו שפטו את הצופים ומגיעה למסקנה שנהגו באוכלוסייה האזרחית "כשותפה למעשים, והאוכלוסייה הסכינה במידה רבה עם התפקיד הזה".⁵⁷ כדי להעשיר את ממצאיה אני מבקש לבחון נקודת מבט הפוכה ולשאול איך השפיעו המוני העדים על הטרנספורטים: איזו משמעות יכולה להיות לראיות לקיומו של קהל צופים גדול מבחינת הדינמיקה של צעדות המוות?

באופן בסיסי חשוב לומר שנוכחות הקהל השפיעה ישירות על המצב. מיכאל וילט בחן את האלימות שנגקטה כלפי היהודים באזורי הספר של גרמניה לפני המלחמה והדגיש:

תהיה טעות להתמקד רק במעורבים בפועל. כשם שהפושעים בשום אופן לא היו מי שרק קיבלו פקודות ומילאו אחר הוראות, אלא אנשים שהחליטו בעצמם לנקוט פעולות אלימות, כך המשקיפים, עוברי האורח

Sebastian Schönemann, "Die Untersuchungstätigkeit des International Tracing Service zu Todesmärschen. Das Programm 'Attempted identification of unknown dead'", *GedenkstättenRundbrief* 169 (2011), pp. 28-33. 52

קהילת גטנדורף, בעניין צעדות הפינוי של מחנות הריכוז (בלי תאריך), *ITS Digital Archive Bad Arolsen*, 5.3.1/84598090. 53

"Auszüge aus einer Dokumentation einer Gemeinschaft des ehemaligen KZ-Außenlagers Thekla-Schönefeld über die Evakuierung des Lagers im April 1945", in: Klaus Hesse: *Rüstungsindustrie in Leipzig, Teil II*, Leipzig: self-published (2001), pp. 286-293, here on p. 289. 54

Harald Welzer, *Täter. Wie aus ganz normalen Menschen Massenmörder werden*, Frankfurt am Main: S. Fischer (2005), p. 205. 55

.Greiser, *Todesmärsche*, p. 260. 56

שם, עמ' 276. 57

והצופים מן הצד מילאו תפקיד חיוני לא פחות, כמי שנהגו סובלנות או הביעו הסכמה למעשים – כשותפים לדבר עברה".⁵⁸

דברים אלו נכונים גם לצעדות המוות. מצד אחד, מקצת הפושעים הרגישו צורך לנהוג באיפוק כשצפו בהם. למשל, בצעדת מוות בהרי הרץ החליטו שומרי הס"ס לעכב הוצאה להורג בגלל ילדים שהתקרבו לטור.⁵⁹ לפעמים הרגישו הרוצחים חובה להסביר את מעשיהם. בארנהיים (Arnheim) שבבווריה, למשל, ראו בני זוג שומר של הס"ס מכה אסיר ויורה בו. השומר הגיב ישירות לנוכחותם והצדיק את מעשיו: "אינכם צריכים להצטער על האנשים האלה, אם נשחרר אותם הם ישברו את מפרקתכם".⁶⁰ מצד שני, לפעמים הרגישו הפושעים שהמשקיפים מסיתים אותם, בעיקר כשהפושעים עצמם היו בני המקום והופעל עליהם לחץ חברתי. בקוונשטט (Quenstedt) שבסקסוניה-אנהלט (Sachsen-Anhalt), למשל, קראה אישה אחת לחברים מקומיים בהיטלריוגנד ובפולקסשטורם שרדפו אחר אסירים נמלטים: "תירו בהם למוות, או שהם יסכנו בלילה את כל הכפר".⁶¹

אבל אפילו כשצופים "רק" עמדו להם בסביבה הייתה להם השפעה ספציפית. מחקרים שנעשו לאחרונה על פושעים נאצים הדגישו ש"משקיפים אינם פסיביים: נוכחותם והעניין הבוטה שלהם מספקים לירי את המסגרת של אישור חברתי".⁶² אשר לקורבנות, נוכחותם של משקיפים הקטינה את יכולתם לברוח, משום שהקהל שימש מעין "גדר חיה".⁶³ אפשר להמחיש זאת באמצעות מקרה שבו לאחר מעשה תיארו העדים לא רק את הזוועות שראו אלא גם את מערך הצופים: אסירים שהוסגרו הוכו ונורו בהרצשפרונג לנגד עיניהם של רבים מבני המקום. נער אחד תיאר אחר כך את הנוכחים כ"קהל של אנשים מהכפר", ואחיו הוסיף: "הרבה אנשים ראו את הירי, כי הרבה

58 Michael Wildt, *Hitler's Volksgemeinschaft and the Dynamics of Racial Exclusion: Violence against Jews in Provincial Germany, 1919-1939*, New York and Oxford: Berghahn Books (2012), pp. 155-156.

59 פסק דין בבית המשפט המחוזי בגטינגן (Göttingen), 7 ביולי 1949, בתוך: Christiaan F. Rüter et. al. (eds.), *Justiz und NS-Verbrechen. Sammlung deutscher Strafurteile 1945-2012 (JuNSV)*, Vol. V, Amsterdam: University Press (1970), pp. 125-138. Greiser, *Todesmärsche*, p. 126. ראו גם:

60 הצהרה בשבועה מאת ברברה גאייר, 11 ביוני 1945, 66-411, "Cases not tried", Box 411, NARA, RG 549, 836.

61 חקירה של וילהלם ר', 27 באפריל 1948, 16 fol. 1, MfS BV Halle ASt., 5220, BStU.

62 Welzer, *Täter*, p. 205.

63 Michaela Christ, *Die Dynamik des Tötens. Die Ermordung der Juden in Berditschew*, Frankfurt am Main: S. Fischer (2011), p. 111.

עמדו שם סמוך למקום".⁶⁴ הוא לא ידע לזהות אנשים מסוימים מ"שפע האנשים" ואף לא רצה לעשות כן.⁶⁵ אישה מהכפר אמרה: "בדרך שעוברת לאורכה של זירת הפשע [...] דרך הרצשפרונג עמדו כמה עגלות עם מפונים. נוסף על כך, ילדים עמדו מסביב ברחוב".⁶⁶ לצד עדה זו צפו במתרחש מבעד לחלון ביתה גם אחיה, אמה ועוד אישה אחת. בהרצשפרונג התהוותה כמדומה זירה של אלימות שבה נעשו אנשי הכפר קהל הצופים במחזה רצחני. בעצם נוכחותם אישרו העדים את מה שקרה והעניקו לו משמעות. אחת היא מה הייתה עמדתם, העובדה שנשאלו פסיביים ולא התערבו אישרה והכשירה את מעשי הפושעים מצד אחד ודכדכה את הקורבנות מצד שני.⁶⁷ בו בזמן הם התבוננו זה בזה, חשבו על בעלות הברית ההולכות ומתקרבות וצפו שלפשעים שעתה זה היו עדים להם יהיו השלכות. התפקיד החברתי של "הצופה מן הצד" היה כרוך אפוא בצבירת חוב או אשמה וגילם את הפוטנציאל של כל יחיד להלשין בעתיד על שכניו או להעיד לטובתם.

עוזרים ומצילים

השוואה שיטתית בין תגובותיהם של אזרחים גרמנים לצעדות המוות ובין תגובותיהם של אזרחים שאינם גרמנים עדיין לא נעשתה. מחקרים מן העת האחרונה מלמדים שלניסיונות בריחה של אסירים באזורים שהאוכלוסייה הגרמנית בהם הייתה מעטה היו סיכויים טובים יותר משהיו להם באזורים שבלב הרייך.⁶⁸ תומש פדורוביץ' ציין שצעדות המוות על אדמות צ'כיה עברו בחבל הסודטים ובאזורים נידחים, ולא דרך הפרוטקטורט, כדי להימנע מתמיכה של תושבים מקומיים באסירים.⁶⁹ אמנם קשה לכמת את הסיוע שסיפקו קבוצות אתניות שונות לאסירים, אבל ברור שעל אדמת גרמניה לא נעשו פעולות סיוע מאורגנות כדוגמת הפעולות שתועדו בפראג רבתי, שם סייעו אזרחים צ'כים למאות אסירים להימלט מרכבת פינוי.⁷⁰

64 חקירה של אגון ל', 11 ביולי 1955, BStU, PdM AU 41/56, fols. 338-341, here on fol. 340.

65 חקירה של מרטין ל', 16 באוגוסט 1955, שם, fols. 432-344, here on fol. 343.

66 חקירה של אורטולה ס', 7 ביולי 1955, שם, fols. 348-350, here on fol. 349.

67 Christ, *Dynamik*, p. 110; Welzer, *Täter*, p. 148.

68 Andrea Rudorff, *Frauen in den Außenlagern des Konzentrationslagers Groß-Rosen*, Berlin:

Metropol (2014), pp. 341-342; Greiser, *Todesmärsche*, pp. 162-163

.133-132

69 Tomáš Fedorovič, "Todesmärsche in den tschechischen Ländern und der nationale Suchdienst

.in Prag", in Blondel et al. (eds.), *Spuren*, pp. 169-183, here on p. 170

70 Miroslava Langhamerová, "Leitmeritz (Litoměřice)", in: Wolfgang Benz and Barbara Distel

(eds.), *Der Ort des Terrors: Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager, Vol.*

4: *Flossenbürg, Mauthausen, Ravensbrück*, Munich: C.H. Beck (2006), pp. 175-185, here on

p. 182

ואולם היו בגרמניה כמה מקרים שבהם ניסו תושבי המקום לסייע לאסירים וסיפקו להם אוכל או מים, ולעתים אפילו הצילו אותם מן הצעדות.⁷¹ לדברי דניאל פרנקל היו פעולות ההצלה במהלך צעדות המוות תלויות-מצב וניכרו בשלושה מאפיינים: האסירים היו זרים גמורים למצילים, הגרמנים המסייעים לא היו מוכנים כלל למצב, והעזרה שלהם נמשכה זמן קצר בלבד, לרוב כמה ימים או שבועות.⁷²

העובדה שהיבטים חיוביים אלו בוודאי זוכים לייצוג יתר במקורות מעוררת קושי בכל הנוגע לאמצעי המחקר. אם בוחנים הצהרות מפי האוכלוסייה הגרמנית, ברור שהם ניסו להציג את עצמם, את קרוביהם ואת שכניהם באור מתמיא, ולכן הדגישו במיוחד את ניסיונותיהם להאכיל את האסירים או לסייע להם. אף-על-פי-כן, אין לפסול על הסף את כל העדויות הללו. בכמה מן המקומות שהוזכרו נלוותה למעשים האכזריים תמיכה באסירים יחידים. נאמר שאחד הקורבנות של אלימות ההיטלרינג באזור גלאוביץ קיבל מזון מתושביו של כפר סמוך קודם שנלכד והוצא להורג.⁷³ ברור שקשה לאמת תיאורים כאלה, בייחוד כשהם מושמעים באוזני התביעה. בהרצשפרונג הלשינו על ארבעה אסירים והם נורו, אך לפחות שלושה מתבריהם ניצלו יום לפני כן, כשהרשו להם תושבים במקום להישאר באסם שלהם.⁷⁴ במקרה זה אישרו את התיאור הניצולים עצמם, שאחד מהם עמד זמנית לאחר המלחמה בראש מועצת הכפר.⁷⁵ לרוע המזל, אפילו עדויות ניצולים שמזכירות קבלת סיוע מאזרחים אינן נותנות לנו תמונה כוללת ומייצגת של הסיוע שהושיטו הגרמנים. למרבה הפרדוקס, גם התיאורים האלה מפרזים בסיוע שהושיטו גרמנים, כנראה משום שרק לאסירים שהתמזל מזלם לפגוש אזרחים שלא מסרו אותם או הרגו אותם הודמן לשמש עדים. למספר לא ידוע (אבל עצום) של בני אדם שנפלו קורבן לפעולות של האוכלוסייה המקומית מעולם לא הודמן להעיד נגד רוצחיהם ועוזריהם הרבים. במקרים מסוימים, על כל פנים, עדויות הניצולים משקפות בבירור את יחסם האמביוולנטי של האזרחים לאסירים. פליקס שימציק, יהודי פולני בן שמונה-עשרה, דיווח על שתי חוויות שונות בכפר בסקסוניה-אנהלט: "אזרח גרמני נתן לי תפוחי אדמה, שאריות מן הערב הקודם. כשהייתי באותו בית ראה אותי אזרח גרמני במדים המפוספסים שלי והורה לי לצאת; הם קראו לחיילים שהיו מוצבים באנדורף

71 Greiser, *Todesmärsche*, pp. 269-271; בלטמן, *צעדות המוות*, עמ' 485-488.

72 Daniel Fraenkel, "Germany: Historical Introduction", in: Israel Gutman (ed.), *The Encyclopedia of the Righteous among the Nations: Rescuers of Jews during the Holocaust, Europe (Part I) and Other Countries*, Jerusalem: Yad Vashem (2007), pp. LIII-LXIII, here on p. LXII.

73 חקירה של יוליאנה מ', 2 בפברואר 1949, NS-Archiv des MfS, VgM No. 10100/1, *SHStAD*.

74 ריאיון עם לותר ק', 6 במרץ 2007, אוסף אתר ההנצחה של צעדת המוות ביער בלוב (Below).

75 ראש מועצת הרצשפרונג אל אתר הויכרון הלאומי וקסנהאוזן, 24 בפברואר 1964, *AS*, R 22/20.

[Endorf], והם עצרו אותי".⁷⁶ שימצ'יק ניצל אחר כך רק במקרה מהוצאה להורג של אסירים שנתפסו עמו יחד.

העמדה לדין בגין פשע חברתי

הניסיונות הראשונים לחקור את פשעי צעדות המוות ולהעמיד לדין בגינם החלו מיד לאחר שוך הקרבות.⁷⁷ המחקרים שפורסמו והמקורות הראשונים הבינ-לאומיים המגוונים אינם מספקים מסקנות כוללות באשר להעמדה לדין בגין פשעי מלחמה נגד המפונים בצעדות המוות, בייחוד בכל הנוגע למעורבות אזרחים.⁷⁸ להלן אשרטט בקווים כלליים כמה יסודות חשובים ואתמקד בניסיונות של צבא ארצות-הברית להעמיד לדין בגין פשעים אלו ובמשפטים שנערכו אחר כך בגרמניה המזרחית ובגרמניה המערבית.

"המדור האמריקני לפשעי מלחמה בזירה האירופית" (The U.S. War Crimes Branch in European Theatre) הקים תשעה-עשר צוותים לחקר פשעי מלחמה, וצוותים אלו עשו את עבודת השדה הראשונית בעבור "המשרדים לחקר פשעי מלחמה" (Research Offices The War Crimes). נערכו שני סוגים עיקריים של חקירות: תחילה ניתנה עדיפות לחקירת פשעים נגד אזרחים אמריקנים. אבל ככל שהתגלו ממדי מעשי הזוועה שעשו הנאצים נגד אזרחים, נעשתה החקירה של פשעים המוניים חשובה יותר. חוקרים אמריקנים של פשעי מלחמה אספו חומר ל-3,887 תיקים משפטיים, שרק מעטים מהם נגעו לצעדות המוות.⁷⁹ הקבוצה המצומצמת של הפושעים שהתמקדו בה תחילה – אנשים רמי דרג מן התחום האזרחי, הפוליטי או הצבאי – אמנם הלכה והתרחבה, אבל הרוב הגדול של הנאשמים במעשי זוועה המוניים עדיין השתייכו בעיקר לשדרות הצבא.⁸⁰ בהתחשב בקשיים המרובים שהיו כרוכים בהגשת כתבי אישום נגדם, הרשעה בפשעי צעדות המוות, שהיו מעורבים בהם גם אזרחים מקומיים, נראתה חסרת סיכוי. ראיות כמעט לא

76 הצהרה של שימצ'יק (Szymczyk), 4 במאי 1945, Box 492, "Cases not tried", NARA, RG 549, 000-12-480.

77 על צעדות המוות מבוכנוולד ראו: Greiser, *Todesmärsche*, pp. 370-450. על גרדלגן ראו: בלטמן, צעדות המוות, עמ' 488-498.

78 על אוסטריה ראו: "Vernichtungswut und Kadavergehorsam": Strafrechtliche Verfolgung von Endphaseverbrechen am Beispiel der so genannten Todesmärsche", in: Thomas Albrich, Winfried R. Garscha, and Martin F. Polaschek (eds.), *Holocaust und Kriegsverbrechen vor Gericht: Der Fall Österreich*, Innsbruck: Studien-Verlag (2006), pp. 279-304.

79 Lisa Yavnai, "U.S. War Crimes Trials in Germany, 1945-1947", in: Patricia Heberer and Jürgen Matthäus (eds.), *Atrocities on Trial: Historical Perspectives on the Politics of Prosecuting War Crimes*, Lincoln and London: University of Nebraska Press (2008), pp. 49-71, here on pp. 52-54.

80 שם, עמ' 62.

היו בנמצא: מצד אחד, הקורבנות מתו, ואת חבריהם הניצולים היה קשה לזהות. וגם אם היו זמינים, בגלל החוויות הטראומטיות שעברו עליהם, היו עדויותיהם של רבים מאוד מהם לא קוהרנטיות וחסרו בהן פרטים כגון שמות המקומות או הפושעים.⁸¹ מצד שני, עדים גרמנים מקומיים לא נראו אמינים, והחוקרים הצבאיים התקשו מאוד לשחזר את הקורלציות המורכבות של המרחב והזמן על אדמת האויב.⁸²

על-פי המחקר שלי, כארבעים תיקי חקירה של פשעי מלחמה הקשורים לצעדות המוות שהכינו הצוותים האמריקניים נסגרו מסיבות מנהליות ולא הגיעו למשפט כלל; ברבים מהם היו מעורבים תושבים מקומיים, כמבצעים ואפילו כנאשמים.⁸³ בתיקים שהגיעו למשפט, רובם בגין פשעים שבוצעו בדכאו, הורשעו כמה אנשי ס"ס ברצה בצעדות המוות, אבל לאזרחים לא היה בהם שום תפקיד מלבד על דוכן העדים.⁸⁴ מסקנות מחקר שפורסמו לא מכבר בעניין עונשי המוות שגזרו בתי דין צבאיים סובייטיים בין 1944 ל-1947 מראות שרק שמונה תיקים מתוך 2,469 עסקו בצעדות המוות. בפועל, על כל פנים, רוב המורשעים בתיקים השתייכו לאוכלוסייה המקומית: אחד היה ראש מועצה לשעבר, שניים היו שוטרים, ושלושה אחרים שירתו בפולקסשטורם. שני מורשעים בלבד השתייכו ל"ס"ס.⁸⁵

כשהסתיימה תוכנית בעלות הברית לשפיטת פושעי מלחמה, עברה האחריות להעמיד לדין בגין פשעי הנאצים, ובכללם פשעי צעדות המוות, לידי הרשויות הגרמניות. בסקסוניה, ביוזמת אסירים פוליטיים לשעבר, התחילה המחלקה לחקירות פליליות של גרמניה בבחינה אזורית של פשעי צעדות המוות בקיץ 1945.⁸⁶ ראוי לציין שהיו הבדלים ניכרים בין הטיפול המשפטי בסוגיה זו באזור הכיבוש הסובייטי ובין הטיפול בה באזורי הכיבוש של ארצות-הברית, בריטניה וצרפת. בגרמניה המזרחית התקיימו משנת 1945 עד שנת 1949 לפחות עשרים וארבעה משפטים הנוגעים לצעדות המוות, ושישים תושבים מקומיים הועמדו לדין – אנשי משטרה, חברי ההיטלריוגנד, אנשי הפולקסשטורם

81 Greiser, *Todesmärsche*, pp. 383-385, 392-394

82 Winter and Greiser, "Untersuchungen", p. 77

83 Greiser, *Todesmärsche*, p. 386-387

84 Martin Clemens Winter, לבחינה מדוקדקת יותר של תביעות בגין פשעי צעדות המוות בסקסוניה ראו: "Die Todesmärsche in Sachsen. Verbrechen, Ahndung und Gedenken 1945-1949", in: Mike Schmeitzner, Clemens Vollnhals, and Francesca Weil (eds.), *Von Stalingrad zur SBZ: Sachsen 1943-1949* (forthcoming)

85 Andreas Weigelt, Klaus-Dieter Müller, Thomas Schaarschmidt, and Mike Schmeitzner (eds.), *Todesurteile sowjetischer Militärtribunale gegen Deutsche (1944-1947): Eine historisch-biographische Studie*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht (2015), pp. 254, 298-299, 587-588, 634, 640-641, 705, 717, 720-721. מספר גורי דין המוות שגזרו בתי דין צבאיים סובייטיים על פשעים הקשורים לצעדות המוות היה ככל הנראה רב יותר מן המספר שתועד עד כה. ראו: מידע על הסקרים מס' 766/71

1780/81, 23 בנובמבר 1971, fol. 196, BStU, MfS HA IX/11, RHE-West 615/1.

86 Winter, "Frühe Ermittlungen zu den Todesmärschen", pp. 137-139

ואזרחים. רק שלושה מן הנאשמים היו שומרים.⁸⁷ ברור שבתקופה זו הייתה ההרשעה של קבוצות פושעים ושותפים לפשע מן האוכלוסייה המקומית והאזרחית בעדיפות עליונה. עובדה זו באה לידי ביטוי מרחבי במקום קיומם של מסדרי הזיהוי,⁸⁸ או אפילו המשפטים, שבגלל הצורך בבדיקת המקום והמספר הרב של העדים המקומיים, התקיימו לעתים בכפרים הרלוונטיים.⁸⁹

בגרמניה המערבית נערכו באותו זמן רק שלושה משפטים שקשורים לפינוי המחנות. במשפטים אלו הועמדו לדין שוטר אחד, שלושה אזרחים ושלושה אנשי ס"ס.⁹⁰ בשנים שלאחר מכן התמעט מאוד מספר כתבי האישום שהוגשו ברפובליקה הדמוקרטית הגרמנית בגין פשעי הנאצים ככלל וצעדות המוות בפרט. ברפובליקה הפדרלית של גרמניה התאפיינו המשפטים בדרך כלל בגזרי דין מתונים יחסית. רוב הנאשמים במשפטי צעדות המוות היו שומרים לשעבר או חיילים, ורק מעטים נמנו עם אוכלוסיית האזרחים המקומית.

במילים אחרות, הסיכויים הגבוהים ביותר להרשיע אזרח מקומי במעורבות בפינויים היו במערכת המשפט הבלתי הוגנת ביותר בגרמניה שלאחר המלחמה. מצב זה היה אל נכון תוצר לוואי של הדה-נאציפיקציה הסובייטית, שלווה בטיהורים פוליטיים ובייסודה של רודנות המפלגה הקומוניסטית.⁹¹ למרבה האירוניה, ענישה טעונה-אידיאולוגית וגורפת זו היא שנראית לנו היום ההולמת ביותר את היקף ההשתתפות החברתית בפשעי צעדות המוות.

סדר העדיפויות של התביעה המשפטית בהכרח שונה במידה רבה מתחומי העניין של ההיסטוריוגרפיה המודרנית. לכן לא מפליא שאזרחים שהיו מעורבים במעשים נראים בדרך כלל כמי ששיחקו תפקיד שולי בהם, או אפילו לא מילאו בהם שום תפקיד. אין ספק שתפקידם של התוכנית לפשעי מלחמה של ארצות-הברית ושל בתי המשפט

87 הערכה זו מבוססת על הקביעות ב: Christiaan F. Rüter et al. (eds.), *DDR-Justiz und NS-Verbrechen: Sammlung ostdeutscher Strafurteile wegen nationalsozialistischer Tötungsverbrechen*, vols. I-XII, Amsterdam: University Press/Munich: Saur (2002-2008).

88 המשרד הפלילי בהאלה אל עמדת המשטרה בהקורדה (Harkerode), 26 באוגוסט 1948, BStU, MfS BV, Halle ASt., 5172/48, fols. 371-372.

89 על הכפר ברייטנשטיין, שנוכר לעיל, ראו: Staatsanwaltschaft Halle/S. to VPKA [Volkspolizeikriminalamt] Sangerhausen, Jan. 3, 1951, BStU, MfS BV Halle ASt., 4988/50, fol. 48. על ארמסלבן (Ermsleben) ראו: בית המשפט הפלילי, מחוז האלה, ישיבה פומבית/פתוחה לקהל, 15-14 בדצמבר 1949, BStU, MfS BV Halle ASt., 6722, Vol. 1, fols. 235-249.

90 לפסקי הדין ראו: Edith Raim, *Justiz zwischen Diktatur und Demokratie: Wiederaufbau und Ahndung von NS-Verbrechen in Westdeutschland 1945-1949*, Munich: Oldenbourg (2013), pp. 1031-1034.

91 Timothy R. Voigt, *Denazification in Soviet-Occupied Germany: Brandenburg 1945-1948*, Cambridge and London: Harvard University Press (2000).

בגרמניה לא היה לשחזר את הממדים החברתיים של צעדות המוות, אלא להרשיע פושעים יחידים בפשעים קונקרטיים. במקום להתלונן על מגרעות מערכת המשפט, אני מבקש להדגיש את הרלוונטיות של התיקים המשפטיים האמריקניים והגרמניים כמקורות ראשוניים לחקר ההיסטוריה החברתית של צעדות המוות ותוצאותיהן – גם אם הם מאתגרים מבחינה מתודולוגית.

מנציחים שותפות לדבר עברה?

לצעדות המוות יש היום מקום קבוע בזיכרון הקולקטיבי הגרמני והבין-לאומי. אבל קשה לומר שזו תוצאה של שבועים שנים של הצלחה בתחום זה. מיני שיח סותרים ונרטיבים היסטוריים מנוגדים שניסחו פרוטגוניסטים שונים במשך השנים עיצבו את הזיכרון הקולקטיבי של הפינאיים ובייחוד את תפקידה של האוכלוסייה האזרחית באירועים. גם הפעם אביא כמה דוגמאות מייצגות כדי לשרטט אזורי קושי מרכזיים הנוגעים לסוגיה שאני מתמקד בה.

אתרי הנצחה ראשונים לקורבנות צעדות המוות הוקמו בבתי קברות בכל רחבי גרמניה בשנות הארבעים של המאה העשרים. לרוב הם היו יוזמה משותפת של רשויות בעלות הברית או של קורבנות הרדיפה הנאצית ושל ארגוני ניצולים כגון VVN (Vereinigung der Verfolgten des Naziregimes [איגוד נרדפי המשטר הנאצי]).⁹² עימותים בין רשויות או ארגונים מבחוץ ובין שחקנים מקומיים היו כבר בתחילה, והעידו על הפער הגדול בין רצון הניצולים להנציה ובין הניסיון לשכוח, שהיה נחלתם של חלקים נרחבים בחברה הגרמנית שלאחר המלחמה. באופן בלתי נמנע העידו אתרי ההנצחה הללו על מעורבותם של בני המקום והדגישו אותה, ולכן היה צפוי שיעוררו מחלוקת.

במקרים אחדים התלוננו נציגים של איגוד נרדפי המשטר הנאצי על הריסת אתרי הנצחה שהוקמו לא מכבר. התושבים המקומיים לא רק התנערו לפעמים ממאמצי ההנצחה של אנשים מבחוץ, אלא חיבלו בהם באופן פעיל. בכפר הסקסוני הרצוגסוולדה (Herzogswalde), שבו נרצחה באכזריות אסירה יהודייה בידי בני נוער וילדים בראשית 1945, הוקמה בספטמבר 1948 מצבת זיכרון. לילה אחד, שלושה חודשים בלבד לאחר מכן, נהרסה המצבה ואלמונים חיבלו באתר כולו.⁹³ פעולה איקונוקלסטית זו כוונה בבירור לא רק כנגד קורבנות העבר אלא גם כנגד השליטים האנטי-פשיסטיים של ההווה.

Carmen Lange, “Ihr Vermächtnis lebt in unseren Taten fort’: Todesmarschgedenken in der DDR”, in: Blondel et al. (eds.), *Spuren*, pp. 328-344, here on pp. 329-330; Greiser, *Todesmärsche*, pp. 344-370

93 המועצה המחוזית של VVN מייסן אל המזכיר הארצי של VVN דרוון, 8 בדצמבר 1948 *Arch-SAPMO DY*, 55, V 278/4/58 (הארכיון הפדרלי הגרמני).

אבל זכירת ההשתתפות הנרחבת של האוכלוסייה בגרמניה (המזרחית) בפשעי הנאצים ובצעדות המוות לא עמדה גם על סדר היום של המשטר, שכן היה בה כדי לאתגר את התפיסה העצמית של מדינה "אנטי־פשיסטית". התפיסה ההיסטורית של "מפלגת האיחוד הסוציאליסטי של גרמניה" (Sozialistische Einheitspartei Deutschlands, SED) הייתה שרטוט גבול ברור בין חבורה קטנה של בריונים נאצים ובין הרוב הגדול של הגרמנים, שתוארו במובן זה כקורבנות.⁹⁴ בכפר דולה (Dolle),⁹⁵ הסמוך לגרדלגן, הכריז אתר הנצחה שהוקם בשנת 1947 לזכר אסירים שנרצחו: "כאן טמונים לוחמי שלום ישרים שנרצחו בידי הס"ס".⁹⁶ כעבור שנתיים נבחן מחדש הנרטיב הזה. לאחר הוצאתן של 66 גופות מקברן העיר איש איגוד נרדפי המשטר הנאצי: "אוכלוסיית דולה כולה אדישה לחפירות האלה, ולכן גדל החשד שלי שידעה על הפשע מכלי ראשון או שהייתה שותפה לו".⁹⁷ נוסף על כך "שררה בדולה שתיקה מקפאיה", ובראש מועצת הכפר ניכרה "גישה עוינת".⁹⁸ אף־על־פי שכבר היה ידוע על מעורבות התושבים בהרג, בשנת 1951 הוקמה אנדרטה חדשה שלא הזכירה כלל את הפושעים.⁹⁹ דומה שהיה מעין הסכם ג'נטלמני בין ההנהגה הקומוניסטית לאוכלוסייה המקומית, והסכם זה אפשר להנהגה להקים אתרי הנצחה פוליטיים אפילו בכפרים הקטנים ביותר, אבל בו בזמן הניח לתושביהם לנפשם כשהתמקד בהתנגדות האנטי־פשיסטית ולא בהשתתפות הנרחבת בפשעי הנאצים.

מצד אחד היו צעדות המוות נוכחות־בכל ברפובליקה הדמוקרטית הגרמנית, בוודאי לאחר סימון מסלוליהן באזורים הכפריים של ברנדנבורג (Brandenburg), מקלנבורג (Mecklenburg) ותורינגיה (Thuringia) בשנות השבעים והשמונים של המאה העשרים. מצד שני, חוץ מדוגמאות מעטות של אנשים שפעלו לבדם, הנרטיב ההיסטורי של צעדות המוות מצייר תמונה – מוגבלת ביותר – של אוכלוסייה שסייעה לאסירים ופתחה משומרי הס"ס, שנחשבו האחראים היחידים לפשעים.¹⁰⁰

94 Jürgen Danyel, "Die Opfer- und Verfolgtenperspektive als Gründungskonsens? Zum Umgang mit der Widerstandstradition und der Schuldfrage in der DDR", in: Jürgen Danyel (ed.), *Die geteilte Vergangenheit: Zum Umgang mit Nationalsozialismus und Widerstand in beiden deutschen Staaten*, Berlin: Akademie Verlag (1995), pp. 31-46

95 ראו: בלטמן, *צעדות המוות*, עמ' 441.

96 Bundeszentrale für politische Bildung, *Gedenkstätten für die Opfer des Nationalsozialismus. Eine Dokumentation, Band 2*, Bonn (1999), p. 526

97 ההנהגה האזורית של VVN בסקסוניה־אנהלט ומרכזו המחקר, דוח על חפירות בדולה והסביבה, 31 במרץ 1949, AS, R 23/3

98 ההנהגה האזורית של VVN בסקסוניה־אנהלט ומרכזו המחקר, דוח משלים על החפירות בדולה, בלי תאריך (כנראה מ־1949), שם.

99 Bundeszentrale, *Gedenkstätten*, p. 526

100 Lange, "Ihr Vermächtnis", pp. 337-341

ברפובליקה הפדרלית של גרמניה, אפילו לאחר הקמת אתרי ההנצחה המוקדמים, כמעט לא דנו בצעדות המוות עד שנות השבעים והשמונים, כשהחלה תנועת "ההיסטוריה החדשה" לעסוק בהיסטוריה מקומית ביקורתית. לצד חשיפת מחנות משנה ישנים או אתרי קבורה עסקו "סדנאות היסטוריה" בשחזור הנתיבים של צעדות המוות ובחיפוש אחר תיעוד.¹⁰¹ אבל פעולות אלו לא השלימו בהכרח את חקירת מעורבות האוכלוסייה בפנינויים. בשנות השמונים של המאה העשרים עדיין הייתה התנגדות פוליטית וציבורית עצומה לעיסוק בפשעי הנאצים, בייחוד כשנעשו ניסיונות לסמן אתרים בסביבה. כשיזם ראש עיריית גאוטינג (Gauting) שבבווריה הקמה של אתר הנצחה או כמה אתרי הנצחה לאורך נתיב צעדת המוות מדכאו, איש מארבעה-עשר עמיתיו בקהילות הסמוכות לא נתן את הסכמתו. רק חמישה מהם הצהירו על נכונות בסיסית לדון בנושא, ושניים בלבד תמכו בהקמת אתר הנצחה מרכזי אחד.¹⁰² בינתיים הקים הוברטוס פון פילגרים עשרים ושתיים אנדרטאות בבווריה עילית ועוד אחת ב"יד ושם" בישראל. כל האנדרטאות זהות, ככולן מתואר טור אסירים מסוגנן, אבל פושעים או עדים כלשהם אין בהן.¹⁰³ ההיסטוריון דיטלף גארבה הסביר ש"היה קשה במיוחד לכפות הקמת אתרי הנצחה כשלא רק הס"ס או הוורמכט היו אחראים לפשעים שבוצעו אלא היו להם גם שותפים לפשע מקרב אוכלוסיית המקום".¹⁰⁴ דוגמה שמעידה על תרבות הזיכרון של גרמניה המאוחדת לאחר 1990 היא אתר ההנצחה לקורבנות "ציד הארנבות" בצלה. לפני הקמתו בשנת 1992 התגלעה במועצת העיר מחלוקת קשה וסוערת בנוגע לייצוג מעורבות האזרחים בטבח.¹⁰⁵

אתרי ההנצחה לזכר צעדות המוות מוקדשים מטבע הדברים לקורבנות. הם תזכורת בולטת לפשע ההמוני המבוזר האחרון של הנאצים, וראויה לציון העובדה שעד היום הוקמו מאות אתרים כאלה בגרמניה המזרחית, בגרמניה המערבית ובגרמניה שלאחר האיחוד. אף שראשיתם לוותה בעימותים ובמחלוקות, דומה שהם נסבלים משום שכמעט אין בהם אזכור של שמות הפושעים, ושל מעורבות האוכלוסייה המקומית לא כל שכן.

101 Winter and Greiser, "Untersuchungen", pp. 78-80

102 קהילת גאוטינג, תוצאות הסקר "אנדרטה לקורבנות הפשעים", 10 בספטמבר 1985, *Archive of the Dachau*, Concentration Camp Memorial Site, A 3160

103 Hubertus von Pilgrim, *Das Mahnmahl zur Erinnerung an den Todesmarsch der Häftlinge des Konzentrationslagers Dachau*, München: Biering und Brinkmann (2001)

104 Detlef Garbe, "Wiederentdeckte Geschichte: Gedenken an Todesmärsche, Auffanglager, Cap Arcona und andere Stätten der Erinnerung an das Ende des KZ Neuengamme im Westen Deutschlands", in: Carmen Lange and Detlef Garbe (eds.), *Häftlinge zwischen Vernichtung und Befreiung: Die Auflösung des KZ Neuengamme und seiner Außenlager durch die SS im Frühjahr 1945*, Bremen: Edition Temmen (2005), pp. 295-307, here on p. 303

105 Klaus Neumann, *Shifting Memories: The Nazi Past in the New Germany*, Ann Arbor: University of Michigan Press (2000), pp. 60-61

סיכום: צעדות המוות – פשע חברתי

על יסוד ממצאי המחקר המקדים והכללת מקורות ראשוניים נוספים אני מאפיין את צעדות המוות כפשע חברתי:¹⁰⁶ תרחיש של השתתפות נרחבת באירועים אלימים ביותר שאינם נתונים לפיקוח מרכזי, ולמבצעייהם אין בהכרח הוראות או מטרות משותפות. אין פירוש הדבר שכל יחיד בחברה הגרמנית היה מעורב. אבל ברור שכל המעמדות החברתיים, הקבוצות והמגדרים ב"קהילת העם" הגרמנית הקורסת – ביחוד באזורי הכפר – השתתפו בפנימיים בדרכים שונות, במתכוון או שלא במתכוון.

הקהילות המקומיות לא היו רק קהל מציצני, שנתקל במקרה בפשעים המוניים על סף ביתו – הן גם השתתפו באופן חלקי במעשי הזוועה. קתרין גרייסר מתארת בצדק את "ההסתבכות הנרחבת מרצון" של האוכלוסייה האזרחית.¹⁰⁷ אבל בסיכומי של דבר, דפוס ההתנהגות של התושבים המקומיים יצר בפועל את התנאים שהיו נחוצים לקיומן של צעדות המוות, שכן הם סיפקו תמיכה לוגיסטית, הסגירו נמלטים, ואף העלימו את העקבות המדממים של הטרנספורטים. אמנם בשיטה זו של הסתמכות על האוכלוסייה האזרחית המקומית היו לעתים תקלות בדמות מקרים נדירים, יחידים במינם, של תמיכה באסירים מסוימים וניסיונות הצלה פוזורים. אבל ברור לגמרי שהתושבים המקומיים לא ששו להתמודד עם מה שנראה להם מטרד – אלפי "Volksfeinde" (אויבי העם) מסוכנים לכאורה בכפריהם והמוני גופות שלא נקברו, ששימשו ראיות גלויות למעורבותם, ממש לפני השחרור. ואף-על-פי-כן, לנוכח העוגן החברתי של צעדות המוות, למוטיבציה שלהם הייתה חשיבות משנית, שכן מטרתם העיקרית הייתה להיפטר מן הטרנספורטים והשלכותיהם. העברת הבעיה לקהילה הבאה הייתה בדיוק הדבר שגרם לדינמיקה של האלימות להוסיף ולהתקיים.

בתקופה שלאחר המלחמה שיקף הזיכרון הציבורי את הקשיים להתמודד עם מאורע פומבי אלים נוכח-בכל וטבוע במקום. למערכת המשפט לא היו לא הקטגוריות המתאימות ולא המשאבים להתמודד עם התסבוכת המורכבת הזאת, החורגת הרחק מעבר לשאלה בדבר אשמה או חפות מוסרית ומשפטית. הניתוח ההיסטורי מחייב קטגוריות ומונחים מובחנים לדיון בפשעים חברתיים כאלה. התרכוזת בפושעים בלבד עלולה לפגום בהשקפה שלנו על "פועלים" (actors), השתתפות, מעורבות וכיצד הם משתנים.¹⁰⁸

106 המונח "פשע שביצעה חברה שלמה" (Gesellschaftsverbrechen) היה בשימוש בהקשר של עבודת הכפייה הנאצית. ראו: Volkhard Knigge, Rikola-Gunnar Lüttgenau, and Jens-Christian Wagner, "Introduction", in: Volkhard Knigge, Rikola-Gunnar Lüttgenau, and Jens-Christian Wagner (eds.), *Forced Labor: The Germans, The Forced Laborers and the War. Companion volume to the exhibition*, Weimar: Buchenwald and Mittelbau-Dora Memorials Foundation (2010), pp. 6-11, here on p. 7.

107 Greiser, *Death Marches*, p. 455

108 Wildt, *Hitler's Volksgemeinschaft*, p. 2

